

İbnü'l-A'râbî: Dilciliği, Râviliği ve Tenkitçiliği Bağlamında İlmî Kişiliği
Ibn Al-A'râbî: His Scholarly Personality in The Context Of His Linguism,
Râvilism and Criticism

Mehmet Zahid ÇOKYÜRÜR

Dr. Öğretim Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı ABD,
Dr., Karamanoğlu Mehmetbey University,
Faculty of Theology, Department of
Arabic Language and Rhetoric
zahidcokyurur@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2587-3882

DOI: 10.47424/tasavvur.1655354

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 11 Mart / March 2025
Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Mayıs / May 2025
Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2025
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Çokyürür, Mehmet Zahid. "İbnü'l-A'râbî: Dilciliği, Râviliği ve Tenkitçiliği Bağlamında İlmî Kişiliği". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2025): 577-609. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1655354>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.
CC BY-NC 4.0



Öz

Arap dili ve edebiyatı tarihinde sözlü rivayet geleneği ile yazım geleneğinin başladığı zaman dilimini keskin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün olmasa da, bazı araştırmacıların tespitine göre hicri II. asır telif geleneğinin başladığı zaman dilimleri olarak kabul edilir. Şiir söyleme faaliyeti ise İslâmiyet'ten 150 sene öncesinde çoktan başlamıştır. Dolayısıyla telif geleneğinin başladığı süreyle şiirin başlangıcı arasında yaklaşık 3 asır vardır. Bu süre içerisinde Arap şiir mirasının bir kısmı sözlü rivayet geleneğiyle koruma altına alınabilmiştir. Bu geleneğin mimarları ise başta Züheyr b. Ebî Sülmâ (öl. 609 [?]) ve Hutay'e (öl. 59/678 [?]) gibi şair râviler olmak üzere sonraki nesilden hafızası güçlü olup "râviye" lakabıyla anılan Hammâd er-Râviye (öl. 160/776-77 [?]), Mufaddal ed-Dabbî (öl. 178/794 [?]), Halef el-Ahmer (öl. 180/796 [?]), Asmaî (öl. 216/831) ve İbnü'l-A'râbî (öl. 231/846) gibi râviler olmuştur. Bu çalışmada İbnü'l-A'râbî'nin hayatı, eserleri, hocaları ve öğrencilerinin yanı sıra dîlciliği, râviliği ve tenkitçiliği gibi öne çıkan vasıfları çerçevesinde ilmî kişiliği incelenmeye çalışılmıştır. Şiir mirası, özelde Arap dili ve edebiyatında genelde İslâmî ilimlerde çok önemli bir yeri haizdir. Çalışmanın önemi ise; şiir mirasının, telif geleneğinin tam anlamıyla yerleşmediği bir dönemde sonraki nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılmasına hizmet etmiş râvi neslinin önemli simalarından olan İbnü'l-A'râbî'nin kişiliğinin incelenmesinde ortaya çıkmaktadır. İbnü'l-A'râbî'ye dair Türkiye'de ansiklopedi maddesi dışında herhangi bir müstakil araştırmanın olmaması çalışmanın hareket noktalarından biri olmuştur. Araştırmada klasik ve modern kaynaklar taranarak veri toplama yöntemine başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Edebiyatı, İbnü'l-A'râbî, Şiir Rivâyeti, Râviye, Tenkit, Nevâdir ve Garîb.

Abstract

In the history of Arabic language and literature, although it is not possible to distinguish sharply between the oral transmission tradition and the beginning of the tradition of writing, according to some researchers, the second century of Hijri is considered to be the time when the tradition of writing began. The activity of reciting poetry, on the other hand, had already begun 150 years before Islam. Therefore, there are about 3 centuries between the beginning of

the tradition of composition and the beginning of poetry. During this time, some of the Arab poetic heritage was preserved through the oral transmission tradition. The architects of this tradition were poet narrators such as Zuhayr b. Abi Sulmā (d. 609 [?]) and Hutay'ah (d. 59/678 [?]), and Hammād al-Rāwīya (d. 160/776-77 [? 160/776-77 [?]), al-Mufaḍḍal al-Ḍabbī (d. 178/794 [?]), Khalaf al-Aḥmar (d. 180/796 [?]), al-Aṣmaī (d. 216/831) and Ibn al-ʿArābī (d. 231/846). In this study, we have tried to analyze Ibn al-ʿArābī's life, works, teachers and students, as well as his scholarly personality within the framework of his prominent qualities such as linguism, transmission (riwāya) and criticism. Poetic heritage has a very important place in Arabic language and literature in particular and Islamic sciences in general. The importance of this study lies in analyzing the personality of Ibn al-ʿArābī, one of the important figures of the rāwī generation, who served to transmit the poetic heritage to the next generations in a healthy way at a time when the tradition of writing was not fully established. The lack of any independent research on Ibn al-ʿArābī in Turkey other than an encyclopedia article has been one of the starting points of this study. In this study, classical and modern sources were scanned and data collection method was used.

Keywords: Arabic Language and Literature, Ibn al-ʿArābī, Poetry Narration, Rāwīya, Criticism, Nawadir and Garīb.

Giriş

Şiirin Arapların divanı yani toplumsal hafızası olduğu hususu hep vurgulanan bir gerçektir. Zira Arapların soy ilimleri, savaşları, haberleri, tarihleri, iyi kötü hasletleri hemen her şeyi şiirle nakledilir. Bunun yanı sıra Arap toplumunda önemli bir yeri olan atlar, yıldızlar, develer, rüzgârlar, bulutlar, çöl vs. tabiat unsurlarına dair bilgiler de şiirler ve onlara bağlı nakillerle sonraki nesillere intikal etmiştir. Nitekim Hz. Ömer (r.a.): “Şiir Arapların ilmidir. Onların şiirden daha güvenilir ilimleri yoktur.” demiştir. Kadim Arap toplumunun şan ve şerefini koruyanlar, mazide başardıkları büyük işleri unutulmaktan kurtaranlar, hatıralarını yayanlar şairleridir. Ayrıca şiir, Arap toplumunun kullandığı dilin fesahat kaynağıdır. Nadir kullanılan ve yabancı lafızlar da onunla öğrenilir. Bu nedenle Kurʿân-ı Kerim’in bazı müşkil ayetlerini anlama çabasında klasik Arap şiirine ihtiyaç duyulmuş olduğu gibi, nahiv kurallarının tespitinde ve

temel İslâmî ilimlerin bazı meselelerinin çözümünde de şiire müracaat edilmiştir. Aynı şekilde Arap toplumu ve coğrafyasını inceleme amacını güden her ameliye şiire muhtaçtır.¹

Arap şiirinden kasıt ise başta Câhiliye şiiri olmak üzere kadim Arap şiiridir. Bu şiir, İslâmiyet'in gelişinden 150 sene öncesine, ilk şair kabul edilen ve ünlü şair İmru'ülkays'ın (öl. 540 dolayları) dayısı olan Mühelhil b. Rebîa'ya (öl. 525 civarı) kadar dayandırılmaktadır. Nitekim ona "Mühelhil" denilme nedeni olarak da ilk Arapça şiiri söylemesi gösterilmiştir. Zira bu kelime "dokuyan, ören" anlamına gelmektedir. Mühelhil de şiiri ilk dokuyan olduğu için bu lakla adlandırılmıştır.² Böylece şiir ilk olarak Mühelhil'in mensup olduğu Rebîa kabilesinde başlamış, daha sonra Kays kabilesine geçmiş, sonra da Temîm de görülmüştür.³

Araplar nezdinde bu denli önemli olan şiirin nesilden nesile sağlıklı bir yolla aktarılması gerekiyordu. Ancak Arapların büyük çoğunluğu yazıyı bilmiyordu. Bu da ilmi birikimin ve edebî zenginliğin uzun bir dönem yazıya geçirilememesi, tedvin edilememesi ve bu nedenle de unutulması anlamına gelmekteydi. Bu nedenle Câhiliye mirasının büyük bir bölümü tabiri caizse buharlaşıp gitmişti. İlk dönem dil bilginlerinden Ebû Amr b. Alâ'nın (öl. 154/771) şu sözleri bu tabloyu aynen resmetmiştir:⁴ "Size Arapların sözlerinden pek azı ulaşmıştır. Eğer onların çoğu ulaşmış olsaydı bolca ilim ve şiir gelmiş olacaktı." İbn Sellâm el-Cumahî de (öl. 231/846 [?]) bu bağlamda şu sözleri sarf etmiştir:⁵ "Şiirin kaybolup yok olduğuna dair kanıtlardan biri de, güvenilir râvilerin elinde kalan (sahih) şiirlerin azlığıdır." İbn Kuteybe (öl. 276/889) ise kasideleri ve yaşadıkları dönem unutulup gitmiş, kendileri hakkında anılacak malûmat bulunamamış pek çok

¹ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh el-Askerî, *es-Sinâ'ateyn*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî ve Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 1419), 138; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2021), 10-11.

² Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Hayevân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1424), 7/481.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtü fuhûli's-şu'arâ*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.), 1/40.

⁴ Cumahî, *Tabakâtü fuhûli's-şu'arâ*, 1/25.

⁵ Cumahî, *Tabakâtü fuhûli's-şu'arâ*, 1/26.

şair oluşunu, bunları kitabına almadığını dile getirmiştir.⁶ Bu veriler o dönemde Arapların söz konusu mirası muhafaza edebilmeleri için hıfz ve rivayetle başka bir seçeneklerinin olmadığı anlamına gelmektedir. Nitekim 2/8. asırda yazıya geçirilinceye kadar Arap şiiri büyük ölçüde sözlü olarak rivayet edilmiştir.⁷

Arap şiirindeki sözlü rivayet geleneğinin parametrelerine gelince; o dönemde her şairin bir, hatta birkaç râvisi olmuştur. Şaire refakat eden râvi, onun şiirlerini ezberlemiş ve okumuştur. Bu durum adeta bir usta çırağ ilişkisine benzeyen geleneksel bir mektep halini almış, râvilik de bir meslek haline gelmiştir. Ustalarının rivayetlerini aktararak kendilerini yetiştiren râvilerin bir kısmı günün birinde şair olmuş ve onlar da yanlarında birer râvi taşır olmuşlardır. Örneğin Hutay'e (öl. 59/678 [?]) Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın (öl. 609 [?]), Züheyr Evs b. Hacer'in (öl. 620) ve dayısı Beşâme b. el-Ğadîr'in, Evs ise Tufeyl el-Ğanevî'nin (öl. 610) râviliğini üstlenmiştir.⁸

Hicri II. Asırda telif geleneği başlamasına rağmen şifahi rivayet geleneği ortadan tamamen kalkmamış, yalnızca biraz vasıf değiştirerek varlığını sürdürmüştür. Zira Hicri II. asra kadar râvilik sistemi ve mesleği şairlerin çocukları, akrabaları veya şaire çok yakın olan dostları vs. tarafından icra edilirken; daha sonra henüz teşekkül etmekte olan nahiv ekollerine güvenilir şiir malzemesi sunmayı veya mevcut şiir malzemesini derleyerek koruma altına almayı hedefleyen yeni bir nesil tarafından eyleme konmaya başlamıştır. Bu yeni nesil her bir kabilenin bütün şairlerinin şiirlerini ezberledikleri için çokça rivayet eden veya büyük râvi anlamında "râviye" olarak anılır olmuştur. Bu lakapla anılanların öncüleri Hammâd er-Râviye (öl. 160/776-77 [?]), Mufaddal ed-Dabbî (öl. 178/794 [?]) ve Halef el-Ahmer'dir (öl. 180/796 [?]). Onların öğrencileri Ebû Amr eş-Şeybânî (öl. 213/828 [?]), Asmaî (öl. 216/831) ve İbnü'l-A'râbî (öl. 231/846) nesli ise bu mesleği sürdüren râvilerdir. Daha sonra gelen İbnü's-Sikkît (öl. 244/858) ve Muhammed b. Habîb (öl. 245/860) gibi âlim ve râviler de onların çalışmalarını tamamlamışlardır.⁹

⁶ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002), 1/61.

⁷ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 22-23.

⁸ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 20-21.

⁹ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 24-25.

Bu araştırmada söz konusu ünlü râvî ve dil bilginleri arasında adı geçen İbnü'l-A'râbî'nin râviliği, dîlciliği ve tenkitçiliği ekseninde ilmî kişiliği ele alınacaktır. Araştırmaya ilham kaynağı olan husus ise bu alanda Türkiye'de İsmail Durmuş'un yazdığı "İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdullah" adlı ansiklopedi maddesi dışında herhangi bir araştırmamanın gerçekleştirilmemiş olmasıdır. Dolayısıyla başta Arap dili ve edebiyatı olmak üzere İslâmî ilimlerin birçoğunun kaynakları arasında olan şiirin muhafazası ve nakli ile bu sayede Arap dilinin orijinalitesinin korunması gibi yabana atılamayacak bir misyona hizmet etmiş bir bilgin ve râvinin ilmî şahsiyetinin tespitinin, ülkemizde yapılan Arap dili çalışmaları açısından önemli olduğu umulmaktadır. Bu saikle araştırmada İbnü'l-A'râbî'nin öncelikle hayatı, eserleri, hocaları, öğrencileri ve genel karakterinden söz edilmiş, daha sonra da râviliği, dîlciliği ve tenkitçiliği ekseninde ilmî kişiliğine temas edilmiştir.

1. İbnü'l-A'râbî'nin Hayatı, Eserleri ve Genel Karakteri

1.1. Hayatı

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd olan İbnü'l-A'râbî,¹⁰ öğrencisi Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in (öl. 291/904) bizzat kendisinden rivayetine göre hicri 150 senesinde meşhur fakîh Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) vefat ettiği gecede Kûfe'de dünyaya gelmiştir.¹¹ Kendisi girişte de ismine değinilen bir diğer ünlü şiir râvisi Mufaddal ed-Dabbî'nin evlatlığı olup¹² Hâşimoğulları'ndan Abdülmuttalib'in (öl. 577) torunlarından olan Abbas b. Muhammed'in kölesidir.¹³ İbnü'l-A'râbî, küçükken babasının ölümünden sonra annesiyle evlenen ünlü şiir râvisi Mufaddal ed-Dabbî'nin himayesinde yetişmiştir. "İbnü'l-A'râbî" künyesi ise aslen Arap olduğu için verilmemiştir. Bu yanlışlığa düşülmemesi

¹⁰ Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Heye'tü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992), 1/546; Ebü'l-Berekât Kemâlüddin Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ'*, thk. İbrâhim es-Sâmraî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 119.

¹¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 94; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 10/11.

¹² İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 1/546.

¹³ Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ' İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2530.

için olmalıdır ki, Câhiz (öl. 255/869) İbnü'l-A'râbî'nin kesinlikle Arap olmadığına özellikle vurgu yapmıştır.¹⁴ "A'râbî" kelimesinin ne ifade ettiği tam olarak bilinmemekle¹⁵ beraber kavramın Arap olsun olmasın bedevî olan herkesi ifade ettiğine bakılırsa bu manaya yorulması ihtimal dâhilindedir.¹⁶ Dolayısıyla künye; kendisinin ahhâr, lügat, emsâl ve şiir almak üzere çöl Arapları ile devamlı bir diyalog içerisinde olması münasebetiyle adeta bir bedevî gibi olduğu için kullanılmıştır.¹⁷ Nitekim babası Ziyâd'ın da Hindistanlı olduğu ve Belh halından olan Süleyman b. Mücâlid ve onun yeğeni olan İbrâhim b. Sâlih'in hizmetinde köle olarak bulunduğu ifade edilmektedir. İbnü'l-A'râbî'nin bizzat kendisinden gelen bir rivayete göre ise, babası Esedoğulları'nın kölesi, bir diğer rivayete göre ise Şeybanoğulları'nın kölesidir.¹⁸

Kaynaklarda İbnü'l-A'râbî'nin üvey babası Mufaddal'ın annesiyle ne zaman evlendiği, kendisinin evlenip evlenmediği, evlendiyse evliliğinden kaç çocuğu olduğu bilgisi yer almasa da, "Ebû Abdullah" künyesine bakılacak olursa onun en azından bir evlilik yapmış olabileceği ve bu evlilikten Abdullah isimli bir oğlunun olabileceği ihtimali kuvvetli görünmektedir. Bununla birlikte kendisinin Ebü'l-Abbâs İshak b. Ziyâd İbnü'l-A'râbî isimli bir erkek kardeşinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu isimde bir erkek kardeşinin olduğu bilgisi ise Ebû Müshil el-A'râbî'nin *en-Nevâdir* isimli kitabında yer almaktadır. Oradaki bilgiye göre İshak, Ebû Müshil'in söz konusu eserinin belli bir bölümünü, duyduğunu yazmak suretiyle bizzat kendisinden rivayet etmiştir.¹⁹ Buna göre kardeşinin de kendisi kadar olmasa da bir ilim adamı hüviyeti taşıdığı anlaşılmaktadır.

¹⁴ Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-'Arabî, 1982), 3/133.

¹⁵ Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Araf Mustafa-Mâzin Amâvî (Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1988), 8/221.

¹⁶ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1900), 4/308.

¹⁷ İsmail Durmuş, "İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20/487.

¹⁸ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/132-133.

¹⁹ Ebû Müshil Abdülvehhâb b. Harîş el-A'râbî, *Kitâbü'n-nevâdir*, thk. İzzet Hasan (Dimeşk: Matbû'âtü Mecme'i'l-Luğatî'l-'Arabîyye, 1961), 1/177.

İbnü'l-A'râbî'nin hayatıyla ilgili yeterince bilgi bulunmamakla birlikte bazı rivayetlerdeki ipuçlarından onun hayatıyla ilgili dolaylı yoldan bazı önemli verilere ulaşmak mümkün görünmektedir. Örneğin dönemin devlet adamlarından olduğu anlaşılan Saîd b. Selm'in oğlunun eğitim ve öğretimiyle ilgilenmek üzere belli vakitlerde evine gittiği²⁰ ve kendisine yöneltilen kimi ilmi sorulara verdiği isabetli yanıtlar münasebetiyle dönemin halifesi Vâsik tarafından 10.000 dirhemle ödüllendirildiği²¹ rivayetleri, kendisinin devlet büyükleri nezdinde saygıdeğer bir konumunun olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde kimi tedris faaliyetleri münasebetiyle ayda 1000 dirhemlik maaş aldığı kaydı,²² onun müderrislik vasfıyla bir dönem devlet memuriyeti görevini üstlendiğini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Kûfeli bilginler, Basralı bilginlere nispetle devlet adamlarına yakın oldukları için daha itibarlı ve şanslı idiler. Nitekim Kûfe ekolünün önde gelen nahiv bilginlerinden Ferrâ (öl. 207/822) da halife Me'mûn'un (öl. 218/833) çocuklarının eğitim ve öğretimiyle meşgul olmuştur.²³

O, her ne kadar Kûfe'de dünyaya geldiyse de bazı bilgilere göre ilim öğrenmek maksadıyla Bağdat ve Basra gibi vilayetleri de ziyaret etmiş,²⁴ ömrünün sonuna doğru ise hem bedenen hem de maddî gücü itibarıyla zor durumlara düşmüştür.²⁵

Öte yandan İbnü'l-A'râbî'ye dair kimi söz ve anekdotlar onun mensubu olduğu itikâdî mezhebi hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Öğrencisi Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in (öl. 291/904) ona nispet ederek aktardığı şu söz bu bağlamda dikkat çekicidir: "*Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenlerden daha çok dil*

²⁰ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1973), 196.

²¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâtü'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhim (Lübnan: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 1/106.

²² Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hâşiye 'alâ şerhi Bânet Sü'âd li'bni Hişâm*, thk. Nazif Muharrem Hoca (Beyrut, 1980), 1/321.

²³ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Kahire: Mektebetü'l-Üsra, 2003), 2/312.

²⁴ Ebü't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2009), 112; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Vizâratü's-Sekâfe, ts.), 2/264.

²⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2531.

konusunda yalan söyleyen bir topluluk görmedim."²⁶ Bu söz, Kur'an'ın mahlûk, yani Allah'ın kelamı değil de insanların eseri olduğunu söyleyenleri açıkça yermektedir. Bir anekdota göre ise, ona bir adam gelerek Allah'ın arşa istivâ ettiğini vurgulayan âyetten²⁷ ne anladığını sormuş, o da "*Allah haber verdiği üzere arşının üzerindedir.*" diyerek yorum kapısını peşinen kapatmış, bir takım dilsel argümanlarla da söz konusu çıkarımını destekleyerek adamın bu konudaki cedeline müsaade etmemiştir.²⁸ Gerek bu ifadelerdeki vurgular, gerek kendisinin Kûfe ve çevresinde yetişmiş olması, sanki İbnü'l-A'râbî'nin Hanefî-Maturîdî olduğunu ispatlar niteliktedir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin vefat ettiği gecede doğduğuna özellikle temas edişi, Ebû Hanîfe'ye ve mezhebine ayrı bir değer verdiğinin göstergesi gibidir.

Kaynaklarda İbnü'l-A'râbî'nin vefat tarihine ilişkin tam bir uzlaşısı söz konusu değildir. Hicrî 230, 231, 232 ve 233 yıllarında vefat ettiğine dair bilgiler vardır.²⁹ İbn Hallikân (öl. 681/1282) doğru tarihin 231/846 olduğunu özellikle vurgulamıştır.³⁰ Vefat ettiğinde 81 yaşında olduğuna dair bilgilere bakılırsa³¹ bu tespit isabetli görünmektedir. Vefatı bir rivayete göre Bağdat'da³², daha kuvvetli rivayete göre ise Sâmerrâ'da halife Vâsik b. Mu'tasım (öl. 232/847) döneminde gerçekleşmiş olup cenaze namazını dönemin baş kadısı olan Ahmed b. Ebî Duâd el-İyâdî (öl. 240/854) kıldırmıştır.³³

1.2. Hocaları

İbnü'l-A'râbî zamanının meşhur âlimlerinden ilim almıştır. Kendisinin ilmî şahsiyetinin teşekkülünde en önemli pay sahibi hiç şüphesiz üvey babası ve ilk hocası Mufaddal olmuştur. Lugavî, İbnü'l-A'râbî'nin dil ilmini üvey babası Mufaddal'den aldığını ve Kûfeliler içinde Arap dili bilgisine en çok sahip

²⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2533.

²⁷ bk. Tâhâ 20/5.

²⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Mâ'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 3/201.

²⁹ bk. Câhiz, *el-Hayevân*, 7/439; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 122; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/106.

³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/308.

³¹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/133; Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Ahmed el-Yağmûrî, *Nûru'l-kabs*, ts., 112.

³² İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 2/264.

³³ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2534.

bilgin olduğunu nakletmiştir.³⁴ O, Mufaddal'ın yanı sıra Esedoğulları ve Ukayloğullarından olup Kûfe'nin kenar semtlerinde ikamet eden³⁵ Sakîl, Acrame ve Ebü'l-Mekârim gibi Kûfeli bazı bedevi Araplardan sıkça dil malzemesi almış ve Ebû Zeyd el-Ensârî (öl. 215/830) gibi Basra'nın meşhur simalarından olan bir dil bilgini sayesinde Basra ekolünün nahiv birikiminden de faydalanmıştır. Kendisinin Ebû Zeyd'den hayırla söz etmesine bakılırsa ona bu meyanda minnet duyduğu söylenebilir.³⁶ İbnü'l-A'râbi, lügate dair *Kitâbü'n-Nevâdir* adlı eserini Kûfe ekolünün imamı Alî b. Hamza el-Kisâî'den (öl. 189/805) öğrendikleriyle oluşturmuştur. Ondan ayrıca nahiv de öğrenmiştir.³⁷ Dolayısıyla o, hem Kûfe hem de Basra'nın nahvini şahsında birleştirmiş olmaktadır. Arap edebiyatına dair ilimleri ise Mufaddal'ın yanı sıra Kûfe kadısı olan Kâsım b. Ma'n (öl. 175/792) ve Ebû Muâviye ed-Darîr'den almıştır.³⁸

İbnü'l-A'râbi'nin kaynaklarda yer yer adları geçen diğer bazı hocaları ise; Arapların fasih konuşanlarından es-Samûtî el-Kilâbî ve Ebü'l-Mücîb er-Rab'î'nin³⁹ yanı sıra Ebû Ziyâd el-Kilâbî (öl. 200/816),⁴⁰ Saîd b. Selîm,⁴¹ Fâris b. Dib'ân el-Kelbî,⁴² Ar'aretü'l-Kelbî,⁴³ Ebû Mahda el-A'râbi ve Sârim el-Behdelî'dir.⁴⁴

1.3. Öğrencileri

Ömrünü ilim meclislerinde ilim öğrenmek ve öğretmekle geçirmiş olan İbnü'l-A'râbi özellikle büyük mescit ve camilerdeki tedris faaliyetlerinde onlarca talebe yetiştirmiştir. Düzenli olarak kurduğu ders halkalarına yaklaşık 100

³⁴ Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 112.

³⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed İvad Murib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2001), 1/19.

³⁶ Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 112.

³⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 1/19; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 6/2530.

³⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/306.

³⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 95.

⁴⁰ Sezgin, *Târîhu't-türâsî'l-'Arabî*, 8/222.

⁴¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/105.

⁴² Câhiz, *el-Hayevân*, 6/377.

⁴³ Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 14/155.

⁴⁴ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), 4/596, 2/416.

öğrencinin katılım sağladığı ifade edilmiştir.⁴⁵ Bu talebelerin bazılarının kendisinden ilim almada daha istikrarlı ve gayretli olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 19 yıl süreyle İbnü'l-A'râbî'nin ders halkalarına istikrarlı bir şekilde devam eden, *en-Nevâdir* isimli eserini ondan rivayet etmiş, bu süre içinde bazı gözlemlerini aktarmış⁴⁶ ve Arap dili tarihinin önemli isimlerden biri Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in İbnü'l-A'râbî'nin en gözde öğrencisi olduğunu söylemek mümkündür. Onun *en-Nevâdir* adlı eserini derleyip rivayet etmiş Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî'nin de (öl. 245/860), İbnü'l-A'râbî'nin önde gelen öğrencilerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Şimr b. Hamdeveyh (öl. 255/869) bir dönem İbnü'l-A'râbî'nin ilim meclislerinde bulunmuş ve şiir divanları ile bu divanlardaki garîb kelimelerin açıklamasını ondan dinlemiştir.⁴⁷

İbnü'l-A'râbî'nin öğrencileri arasında zamanın bazı meşhur âlimleri de vardır. Bunlar *Ġarîbü'l-hadîs* isimli eserlerin sahipleri İbrâhîm el-Harbî (öl. 285/899) ve Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838) ile Arap dili âlimleri İbnü's-Sikkît⁴⁸ (öl. 244/858) ve Câhiz (öl. 255/869) ile hadis bilgini Osmân b. Saîd ed-Dârimî'dir⁴⁹ (öl. 280/894). Onun bu sayılanların dışında diğer bazı öğrencileri ise şunlardır:⁵⁰ Ebû Saîd ed-Darîr, Ebû Şuayb el-Harrânî (öl. 295/ 908) Ebü'l-Hasen et-Tûsî, Ebû İkrime ed-Dabbî (öl. 250/864), Ebû Amr el-Herevî (öl. 255/869), Saîd b. Selm, Ebû Câfer Muhammed b. Habîb el-Hâşimî (öl. 245/860).

1.4. Eserleri

İbnü'l-A'râbî, Arap dili ve edebiyatına ilişkin kendi çağında popüler olan her alt disiplinde eser telif etmiştir. Kendisinin eserleri ile çağdaşı diğer dil bil-

⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/307.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006), 9/75; Velid b. Ahmed el-Huseyn ez- vd. Zübeyrî, *el-Mevsû'atü'l-müeyyessera fi terâcini eimmeti't-tefsîr ve'l-ikrâ ve'n-nahvi ve'l-luğa* (Manchester: Mecelletü'l-Hikme, 2003), 3/2089.

⁴⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 1/19.

⁴⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 5/2198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/308.

⁴⁹ Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb* (Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts.), 3/330.

⁵⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2480; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/285, 3/13, 129, 132; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 3/201.

ginlerinin eserleri, dil malzemesinin derlendiği, yazıya geçirildiği ve bu vesileyle koruma altına alındığı hicri II. asırda kaleme alındığı için, şifahi dönemle telif çağı arasında adeta bir köprü vazifesi görmüş, böylece çok önemli bir görev üstlenmiştir. Arap dilinin korunmasında bu denli önemli vazifeyi haiz bu eserlerin bir kısmının isimleri bilinse de, maalesef tamamına yakını günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan eserleri ise tespit edilebildiği kadarıyla dört adet olup bunlar; *Kitâbü'n-Nevâdir*, *Kitâbü'l-Bi'r*, *Kitâbü Esmâi hayli'l-'Arab ve fûrsâniha* ve *Kitâbü'l-Fâzıl fi'l-edeb*'dir. İbnü'l-A'râbî'nin günümüze ulaşan söz konusu eserlerinden *Nevâdir*'de 13 mesel, 98 şiir beyti ve 3 eyyâm ile desteklenmiş 160 dil maddesi;⁵¹ *Kitâbü Esmâi hayli'l-'Arab*'da 25 eyyâm, 160 şiir ile desteklenmiş 221 dil maddesi, *Kitâbü'l-Bi'r*'de ise 37 şiirin yer tuttuğu 121 dil maddesi açıklanmıştır. İbnü'l-A'râbî'nin isimleri kaynaklarda geçen diğer eserlerini ise dil risaleleri, edebiyat kitapları ve diğer bazı eserleri şeklinde üç grupta toplamak mümkündür.

Kaynaklarda sıkça ismi geçen *en-Nevâdir*'in İbnü'l-A'râbî'nin en mühim ve en hacimli eseri olduğu söylenebilir.⁵² Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (öl. 370/980) bu eserin güzel, hoş bir kitap olduğunu özellikle belirtmiştir.⁵³ İbnü'l-A'râbî'nin risaleler şeklinde olan diğer dil çalışmalarını ise, literatürdeki bilinen sözlük çalışmalarının ilk nüvelerinden kabul etmek gerekir. İbnü'l-A'râbî'nin yukarıda temas edilen üç eserinin dışındaki söz konusu dil risalelerini şöyle sıralamak mümkündür: *el-Elfâz*, *el-Envâ'*, *ed-Diyât*, *ez-Zübâb*, *Sıfatü't-dir'*, *Sıfatü'z-zer'*, *Sıfatü'n-nahl*, *en-Nebât*, *en-Neftü ve'l-bakl*, *Nevâdirü Benî Fak'as*, *Nevâdirü Zübeyriyyîn*, *Kitâbü'l-Mu'cem*.⁵⁴

Lügat, gramer ve neseb âlimi olmasının yanı sıra insanların şiirlerini ezbere en iyi bilen bir edebiyat âlimi olarak da tanımlanan⁵⁵ İbnü'l-A'râbî pek

⁵¹ bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd İbnü'l-A'râbî, *Kitâbü Nevâdiri İbnü'l-A'râbî*, thk. Ahmed Receb Ebû Sâlim (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 2013), 97-233; İbnü'l-A'râbî, *Kitâbü Esmâi hayli'l-'Arab ve fûrsâniha*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed (Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1984), 179-245; İbnü'l-A'râbî, *Kitâbü'l-Bi'r*, thk. Ramazan Abdüttewvâb (Mısır: el-Heye'tü'l-Misriyyetü'l-'Âmme, 1970), 77-86.

⁵² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/308.

⁵³ Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 1/19.

⁵⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 6/2533; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/131.

⁵⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/306-307.

tabidir ki edebiyat alanında da eserler telif etmiştir. Nitekim kendisinin kabilelerin divanlarını el-Mufaddal'e okuyup düzelttiği ve ondan şiir rivayet ettiği ifade edilmiştir.⁵⁶ Mufaddal'e okuyup düzelttiği, şairlerin ve kabilelerin divanlarından oluşan bu geniş koleksiyon günümüze ulaşmamışsa da kaynaklarda isimleri anılan edebiyat eserleri şunlardır:⁵⁷ *Ebyâtü'l-me'ânî*, *Şi'ru'l-Ahtal*, *el-Emâlî*, *Tefsîru'l-emsâl*, *Târîhu'l-kabâil*, *Me'ânî's-şi'r*, *Şerhu Dîvânî Ebî Mihcen es-Sekafî*, *Dîvânü Amr b. Ma'dîkerib*, *Nesebü'l-hayl*, *Medhü'l-kabâil*, *Mukatta'âtü mîrâsin li ba'zî'l-'Arab*, *Şi'ru Ertât b. Süheyye*, *Dîvânü'l-âşikîn*. Bunlardan *el-Emâlî*'yi öğrencisi Sa'leb rivayet etmiştir.⁵⁸

İbnü'l-A-râbî'nin *Kerâmâtü'l-evliyâ*, *Halku'l-insân*, *Halku'l-feras*, *Kitâbü'l-Muâkabât* gibi başka birtakım eserleri⁵⁹ de vardır.

Diğer taraftan eserlerinin sayısının bunlardan ibaret olmadığı ve hepsi bilinemediğinden olmalıdır ki, biyografi yazarı bazı âlimler bir kısmını sıraladıktan sonra ذلك وغيره (vb. ...) ifadesini kullanmışlardır.⁶⁰ Nitekim öğrencisi Sa'leb'in onun meclislerde develer yükü bilgi yazdırdığına dair rivayeti de bu veriyi destekler niteliktedir.⁶¹

1.5. İlmî Kişiliği ve Genel Karakteri

İbnü'l-A-râbî'nin yetiştiği devirde Kûfe önemli ilim ve kültür havzalarından biriydi. Kûfe'nin merkezindeki büyük camide tanınmış ilim adamları uzman oldukları alanlarda dersler veriyordu. Tabâkat kitaplarında her ne kadar onun Arap dili ve edebiyatı ilimleri dışında herhangi bir ilimden istifade ettiğinden söz edilmese de, bu denli ilim beşiği olan bir şehirde onun Kur'ân ilimleri, fıkıh, hadis ve kıraat gibi temel İslâmî ilimlerde de tahsil yapmış olması

⁵⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 1/19.

⁵⁷ bk. İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/131; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/106; Abdülkâdir b. 'Amr Bağdâdî, *Hızânetü'l-edeb ve lübbü lübbâbî lisâni'l-'Arab* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), 8/186, 411; Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dimeşki (öl.1396/1976) ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 6/132; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdülhalîm en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 2/204-205.

⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/307.

⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 1/722-723, 2/1452; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, 8/226; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/205.

⁶⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2533; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/308.

⁶¹ Bağdâdî, *Hâşiye*, 1/321.

kuvvetle muhtemeldir. Ancak o; başta şiir râviliği olmakla birlikte nahiv, lügat, tarih, Arapların soyları (ensâb), savaşları (eyyâm), atasöz ve deyimleri (emsâl), az kullanılan ve nadir rastlanan kelimeleri (garîb ve nevâdir) gibi alanlarda söz sahibi olan bir ilmi kişiliğe sahiptir.⁶² Kendisi edebiyat meclislerinde bulunmuş⁶³ olup şiir ve şiirin manaları üzerine uzmandır.⁶⁴ Hepsî bir yana Arap dili ve soy ilmine dair bilgisi, şahit olanlarda şaşkınlık uyandıracak derecededir.⁶⁵ Nitekim kendisinin, Mufaddal'e Halîl b. Ahmed'in (öl. 175/791) *Kitâbü'l-Ayn*'ını okuyarak teyit ettirdiği bilgisi aktarılmaktadır.⁶⁶ Kemâlüddîn el-Enbârî'ye (öl. 577/1181) göre İbnü'l-A'râbi; lügat, eyyâm ve ensâb ilimlerinde insanlar arasında hafızasında en çok bilgi barındıran âlim olup bu konuda onun üzerine yoktur. Onun dil öğrenimi ve kendi dönemine nispetle dilbilim inşasındaki yöntemi; fakihlerin, âlimlerin ve muhaddislerin önde gelenlerinin yöntemidir.⁶⁷ Aynı şekilde onun aktardığı bir rivayete göre Muhammed b. Fadl eş-Şa'rânî (öl. 280/894); ilimde çeşitli uzmanlık alanlarının önderleri olduğunu söylemiştir. Bu bağlamda hadis ilminde Süfyân es-Sevrî'nin (öl. 161/778), kıyasta Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767), Kur'ân kıraatinde Kisâî'nin öncü bilginler olduğunu ve geriye İbnü'l-A'râbi haricinde herhangi bir ilim dalında bu kimliği taşıyacak kimselerin kalmadığını, onun da Arap kelimelerinde lider olduğunun altını çizmiştir.⁶⁸ Şa'rânî'nin sıraladığı bu bilginlerin her birinin Kûfe ekolünden olduğuna ve ifadesinin de nispeten mübalağa taşıdığına dikkat edildiğinde onun bu ifadesinin mezhep taassubundan kaynaklandığı hissi uyanmaktadır. Ancak İbnü'l-A'râbi'nin gerek telif ettiği eserlerinin gerekse ileride geleceği üzere onun hakkında birçok âlimin dillendirdiği pozitif kanaatlerin, kendisinin ilmî kimliğine ilişkin yabana atılamayacak veriler olduğu söylenebilir. Nitekim yukarıda tek tek sıralanan hatta sayılamayan çok sayıda eseri onun

⁶² Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 1/19; Ebü't-Tâhir Mevdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fî terâcimi e'immeti'n-nahv ve'l-luğa* (Kahire: Dâru Sa'diddîn, 2000), 264.

⁶³ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *Mecâlisü'l-'ulemâ*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1983), 78.

⁶⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 1/19.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Mâ'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 5/915.

⁶⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 264.

⁶⁷ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 120; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/201.

⁶⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2531.

hangi ilimlerinde ne kadar yetkin olduğunun, engin birikiminin ve eser yazmadaki üretkenliğinin aşikâr göstergesidir.

Nahiv tarihindeki ilk biyografi eserlerinden birini kaleme alan Ebü't-Tayyib el-Lugavî'nin (öl. 351/962), nahiv bilginlerinin tek tek tabakalarından söz ettiği kitabında İbnü'l-A'râbî'ye özel bir başlık açması,⁶⁹ onu nahiv âlimleri arasında kabul etmesindendir. Ancak onun çağdaşı sayılabilecek Zübeydî (öl. 379/989) nahiv ve lügat bilginlerini ayrı ayrı ele almış, Kûfeli nahiv bilginlerini altı tabakaya, lügat bilginlerini ise 5 tabakaya ayırmış, İbnü'l-A'râbî'yi nahiv bilginleri arasında değil, lügat bilginlerinin ikinci tabakasında müstakil başlık altında zikretmiştir.⁷⁰ Onların çağdaşı olan Ezherî ise nahiv ve lügat ayrımı yapmaksızın kendi güvendiğini belirttiği âlimleri üç tabaka halinde ele almış, İbnü'l-A'râbî'yi üçüncü tabakada anmıştır.⁷¹ Bu bilgilerin hûlasası olarak İbnü'l-A'râbî, hem nahiv hem de lügat âlimleri arasında sayılabilir. Ancak gerek kaynaklarda onun hakkında yer alan anekdotlar ve gerekse ortaya koyduğu eserler onun lügatçı kimliğinin nahivci kimliğinden çok daha önde olduğunu tartışmasız kılmaktadır. Ayrıca modern dönem nahiv tarihi kitaplarında sıralanan nahiv tabakalarında İbnü'l-A'râbî'nin ismi hiç geçmemektedir.⁷² Bununla beraber kendisinin Kûfe ekolüne mensup olduğu halde hem Kûfe hem de Basra nahiv ekollerinin birikiminden faydalandığına yukarıda temas edilmiştir.

İbnü'l-A'râbî'nin o dönemde henüz filizlenmeye başlayan belâgat ilmine de ilgisi vardır. Şöyle ki o, hocası Mufaddal'e belâgat sanatlarından biri olan "îcâz"ı sormuş, o da "Lüzumsuzları atmak ve uzağı yakınlaştırmaktır." diyerek sözün fazla, gereksiz kısmını atıp mühim olanını bir an önce ifade etmek suretiyle anlatılmak istenen mananın en kısa ve etkili şekilde ifade edilmesi olduğunu söylemiştir.⁷³

⁶⁹ Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 112.

⁷⁰ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 195.

⁷¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 1/18.

⁷² bk. Abdülkerim Muhammed el-Esad, *el-Vesît fî târîhi'n-nahvi'l-'Arabî* (Riyad: Dâru's-Şevvâf, 1992), 45-87; Muhammed Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşhûri'n-nühât* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1119), 71-122.

⁷³ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), 1/99.

İbnü'l-A'râbî'nin, onca ilmî birikimine ve bu uğurda bitkin düşmesine karşın bilmediklerini öğrenmekten bir an bile geri durmayan, ilme son derece güçlü bir tutkuyla bağlı bir şahsiyete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Muhammed b. Fadl'ın nakline göre İbnü'l-A'râbî ilim öğrenmekten gözleri yorulmasına rağmen kendilerinden bilgi alacağı insanlardan ayrı durmazdı. Yemâme'den bedevî Araplar gelir, İbnü'l-A'râbî onlara Arap dilinde az kullanılan, anlaşılması zor bazı kelimeler (nevâdir ve garîb) bahsini açar, onlar da kendisine bu kelimelerin anlamlarını açıklardı. Böylece yaklaşık bir ay içinde daha önceki birikimini teyit etme ve daha da genişletme imkânı elde etmiş olurdu.⁷⁴

İbnü'l-A'râbî'yle ilgili aktarılan bazı rivayetler onun kitaplara bakışı ve kitapların onun hayatındaki yerine ilişkin ipuçları sunmaktadır. Zübeydî'nin aktardığı rivayete göre Ebû Eyyûb Ahmed b. Muhammed isimli mevki sahibi bir zât, hizmetçilerinden birini İbnü'l-A'râbî'ye göndererek kendisini evine davet eder. Hizmetçisi eve döndüğünde onun yanında hiçbir insan olmadığı halde "Yanımda Araplardan bir topluluk var, onlarla işimi bitirince geleyim." dediğini, önünde bulunan kitaplarıyla meşgul olduğunu, bazen bir kitaba bazen de diğer bir kitaba baktığını aktarır. O sırada İbnü'l-A'râbî söz verdiği gibi çıkagelir. Ebû Eyyûb "Ey Ebû Abdullah, Sübhânallah! Bizi bırakıp gittin ve seninle birlikte olma şerefinden bizi mahrum ettin." dedikten sonra hizmetçisinin kendisine onun hakkında verdiği haberle ilgili şaşkınlığını İbnü'l-A'râbî'ye bildirir. İbnü'l-A'râbî ise o an şairi bilinmeyen şu şiirle meramını daha vurgulu ve etkili bir biçimde anlatır:⁷⁵ [Tavîl]

أَلْبَاءُ مَأْمُونُونَ غَيْبًا وَمَشْهَدًا	لَنَا جُلَسَاءُ مَا نَمَلُّ حَدِيثَهُمْ
وَعَفْلًا وَتَأْدِيًّا وَرَأْيًا مُسَدَّدًا	يُفِيدُونَنَا مِنْ عِلْمِهِمْ مِثْلَ مَا
وَلَا نَتَّقِي مِنْهُمْ لِسَانًا وَلَا يَدًا	بَلَا فِتْنَةٍ نُخْشَى وَلَا سُوءٍ
وَإِنْ قُلْتَ أَحْيَاءُ فَلَسْتَ	فَإِنْ قُلْتَ أَمْوَاتٌ فَمَا أَنْتَ

⁷⁴ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 196.

⁷⁵ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 196-197; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/106.

“Bizim öyle dostlarımız var ki, sohbetlerinden hiç sıkılmayız... Onlar zeki, güvenir, hem gizlide hem de açıkta (dürüst)...”

“Mâzide olduğu gibi bizi ilimlerinden faydalandırırlar... Akıl, terbiye, isabetli görüş cihetinden...”

“Ne korkulacak bir fitne, ne de kötü bir münasebet var ... Onların ne dilinden ne de elinden zarar gelir...”

“Onlara ölümler desen yalan söylemiş olmazsın ... Diriler desen de yalan olmaz.”

Bu dizeler, İbnü'l-A'râbî'nin kitaplarla olan yakın ilişkisini ve onlara “Araplar” benzetmesi yaparak ne kadar değer verdiğini gösterdiği gibi kendisini insanlara nispetle kitaplara daha yakın hissettiğini de gösterir niteliktedir.

İbnü'l-A'râbî'nin ömrünün ilim meclislerinde geçtiği, döneminin ilmî çevresinde önemli simalarca tanındığı ve zekâsıyla bilindiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki bir vesileyle Kûfe dil ekolünün önderi Ferrâ'nın (öl. 207/822) bulunduğu mecliste İbnü'l-A'râbî'nin adı anılmış, Ferrâ da *“Mufaddal'in yanı başındaki şu bizimle rekabete giren zeki adam.”* diyerek onu hemen tanımıştır.⁷⁶ Aynı şekilde en yakın öğrencisi Sa'leb; İbnü'l-A'râbî'nin meclislerine yaklaşık 100 kadar insanın katıldığına, dersteki mütalaaların soru cevap veya öğrencilerin eldeki bilgi ve notlarını teyit etmek üzere hocalarına arz etmek şeklinde geçtiğine, sorulara elinde hiçbir kitap olmaksızın cevap verdiğine şahit olduğunu bildirmiştir. Sa'leb İbnü'l-A'râbî'nin derslerine 19 sene istikrarlı bir şekilde devam ettiğini, bu süre zarfında elinde hiç kitap görmediğini⁷⁷ ve insanlara onlarca deve yükü bilgi yazdırdığından asla şüphe duymadığını da sözlerine eklemiştir.⁷⁸ Nitekim bir defasında onun kendisine: *“ Sen gelmeden önce bir deve yükü kadar bilgi yazdım.”* dediğini de nakletmiştir.⁷⁹ Bu haberler İbnü'l-A'râbî'nin derin bilgi donanımının ve güçlü hafızasının göstergesidir. Fuat Sezgin, İbnü'l-A'râbî'nin elinde kitap olmaksızın develer yükü bilgi yazdırdığı bilgisinin çok abartılmaması gerektiğinin altını çizmiştir. Ona göre verilen bu bilgiden ancak

⁷⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 1/19.

⁷⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/75.

⁷⁸ Bağdâdî, *Hâşiye*, 1/321.

⁷⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2530.

çok içli dışlı olduğu özel kitapları olmaksızın tedris faaliyetinde bulunduğu anlaşılabılır.⁸⁰

Sa'leb, İbnü'l-A'râbi'nin dildeki yetkinliğini; dilbilim ve hafızanın İbnü'l-A'râbi ile son bulduğunu, yani bir bakıma kemale erdiğini belirterek vurgulamak istemiştir.⁸¹ Aynı şekilde dönemin bir diğer ünlü dil bilgini ve râvisi Asmaî ile karşılaştırarak onun bu alandaki otoritesini pekiştirmeye çalışmıştır. Şöyle ki, Asmaî "ikiz" anlamındaki kelimeyi hemzesiz olarak التَّوْمُ kelimesiyle karşılamış, ancak İbnü'l-A'râbi aynı anlamı daha doğru kullanımla hemzeli olarak التَّوْمُ kelimesiyle ifade etmiştir. Aynı şekilde Ahmed b. Yahyâ'nın İbnü'l-A'râbi'den aktardığına göre o, الشَّجَرُ (ağaç) kelimesinin dallarının çeşitliliği ve çokluğu nedeniyle böyle isimlendirildiğini, اشتَجَرَتِ الرِّمَاحُ (mızraklar birbirine girdi) demenin de bu kabilden olduğunu, mecazi olarak ciddi bir çekişme ve uzlaşmazlık hali için kullanıldığını, bu nedenle aynı kelimenin حَتَّى يُحْكَمَوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ "Sonra da verdiğin hükümden dolayı aralarında bir ihtilafa düşmeksizin..."⁸² ayetinde ihtilaf, anlaşmazlık anlamına geldiğini açıklamıştır.⁸³ İbnü'l-A'râbi'nin aktardığı ilginç bilgilerden bir diğeri de, Arapların ظ ile ض harflerini bazen birbirlerinin yerine kullanmakta hiçbir sakınca görmemeleridir. Dolayısıyla bunu yapan hata etmiş olmamaktadır. İbnü'l-A'râbi bu tespiti bir de şiirden örnekle desteklemiştir. İstidlâl ettiği غَائِطُ kelimesinin yerine aynı anlama gelen ve Araplarca daha çok kullanılan ve daha fasih olan غَائِضُ kelimesi tercih edilmiştir.⁸⁴

İbnü'l-A'râbi'nin "Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenlerden daha çok dil konusunda yalan söyleyen bir topluluk görmedim."⁸⁵ şeklindeki sözü, onun Kur'an'ın dili ve belâgatine bakışını da izhar etmektedir. Zira ona göre Kur'an'ın mahlûk

⁸⁰ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, 8/222.

⁸¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2530.

⁸² en-Nisâ 4/65.

⁸³ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 197.

⁸⁴ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 197; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/307.

⁸⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2533.

olduğunu söylemek, onun değerini düşürmek ve konumuna zarar vermek anlamına gelirse, Kur'an'ın dil ve edebiyattaki seviyesi insanlar tarafından asla erişilemeyecek yüksek bir kalitede demektir.

İbnü'l-A'râbî'nin kişiliğini oluşturan parametreler bu kadarıyla sınırlı değildir. Kaynaklar, zekâsı ve ilmî donanımının yanı sıra İbnü'l-A'râbî'nin erdemli kişiliğinden de söz etmişlerdir. O, kimi rivayetlere göre dış görünüşü itibariyle her ne kadar total ve şaşı olsa⁸⁶ da; ihlaslı, verâ ve zühd sahibi, son derece doğru sözlü⁸⁷ ve güzel ahlâklıdır.⁸⁸ Her ay aldığı bin dirhem maaşı dostlarına ve halkına dağıtacak kadar da cömerttir.⁸⁹ Bu güzel huyunu, ömrünün sonuna doğru maddi durumu kötüleşinceye dek bırakmamıştır.⁹⁰ Aynı şekilde onun iyi bilmediği bir konu hakkında "bilmiyorum" deme erdemliliğini göstermesi, doğru sözlü mizacının kanıtıdır. Nitekim çağdaşlarından bir diğer ensâb âlimi ve râvi olan Muhammed b. Habîb (öl. 245/860) bir ilim meclisinde kendisine şair Tırrimmâh'ın (öl. 125/743 [?]) şiirlerine dair 10 küsur mesele hakkında soru sormuş, o da bu soruların tamamına "Bilmiyorum, duymadım. Buna rağmen sana görüş mü bildireyim?" diye cevap vermiştir.⁹¹ İbnü'l-A'râbî'nin üslubu keskin ve nettir. Düşüncelerini açık ve güçlü bir şekilde ifade etmekten çekinmediği gibi öğrencilerini de ahlâkî yönden eğitme eğiliminde olmuştur. Kendisi, bir adamın onun yanında kimi âlimler hakkında dedikodu yaptığını duyunca "Bizim yanımızda söylediklerini bizim hakkımızda (başkalarına) da söyleseydin, yanımızda oturmazdın?" diyerek adamı terslemiştir. Bu anekdot, İbnü'l-A'râbî'nin dedikodu, gybet türü boş ve günah sözlere tahammülünün olmadığını ortaya koyduğu gibi onun hakikati insanlara hiç çekinmeden, mertçe yüzlerine söyleyebilme veya bir diğer ifadeyle "iyiliği emretme" vasfına sahip olduğunu da göstermektedir. Onun sadece bir âlim değil, aynı zamanda insanlarla iç içe yaşayan ve onlar üzerinde olumlu etkiler bırakan bir kişiliği de vardır. Zira kapı komşusu olan bir âlim zât, onunla muhabbet ederek geçirdiği bir güne olan hayranlığını ve olumlu anılarını dile getirmiştir.⁹²

⁸⁶ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/133.

⁸⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 1/18.

⁸⁸ Bağdâdî, *Hâşiye*, 1/321.

⁸⁹ bk. Bağdâdî, *Hâşiye*, 1/321.

⁹⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2531.

⁹¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2533.

⁹² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/201.

2. İbnü'l-A'râbî'nin Râviliği

Arap edebiyatında “şîir râvisi” denildiğinde İbnü'l-A'râbî ilk akla gelenlerdendir. Tıpkı üvey babası Mufaddal ed-Dabbî ve diğer meşhur râviler Hammâd er-Râviye ve Halef el-Ahmer gibi kabilelerin şîirlerine vakıf olan râvilerden olduğu ve ezberinde çokça şîir barındırdığı için “râviye” lakabıyla anılmıştır. Üvey babası Mufaddal'dan çokça şîir işiterek ezberlemiş ve onları rivayet etmiştir.⁹³ Hatta ondan dinlediği bazı divanlardaki hataları bile düzeltmiştir.⁹⁴ Bu nedenle Basralı meşhur âlim ve râvilerle kıyaslanmıştır. Zira Câhiz'in aktarımına göre Kûfeliler içinde râvilik kimliği ve kabile şîirlerini iyi bilmesi yönüyle Basralı râvilerle ondan daha çok benzeyeni yoktur.⁹⁵ Sa'leb de, İbnü'l-A'râbî'nin birikimini özetleyerek öğrencilerine yazdırdığını, ondan daha çok şîir birikimine sahip bir başka râvi görülmediğini dile getirmiştir.⁹⁶

İbnü'l-A'râbî'nin râvilik mesleğinde “sika (güvenilir)” olduğuna dair rivayetler de vardır. Kemâlüddîn el-Enbârî onun sika olduğunu vurgulamış,⁹⁷ hatta Ebû Ca'fer el-Kahtabî'nin onun insanların en sikası olduğunu söylediğini de nakletmiştir.⁹⁸ Nitekim o bir vesileyle üvey babası ve ilk hocası Mufaddal'ın kitabından bir beyti okumuş ve o beytin ilk mısraını kendisine Mufaddal'ın, ikincisini ise Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (öl. 204/819 [?]) isimli âlimin rivayet ettiğini aktarmıştır.⁹⁹ Bu da onun bilginin kaynağına ve doğru aktarımına titizlikle riayet ettiğinin aşîkâr göstergesidir.

İbnü'l-A'râbî, döneminin Abbâsî halifeleriyle farklı zaman dilimlerinde aynı meclisleri paylaşmış, onlarla yaşadığı diyaloglarda bazı dilsel ve edebî müşkülleri çözüme kavuşturmuş, halifelerin güven ve hayranlığını kazandığı için onlar tarafından defalarca ödüllendirilmiştir. Bunların birinde kendisi de edip olup edebî meclislerden hoşlanan Halife Vâsik-Billâh'ın (öl. 232/847) huzurunda dönemin bazı şairleri ve İbnü'l-A'râbî bulunmuş, İbnü'l-A'râbî mualaka şairi Amr b. Külsûm'un (öl. 584 veya 600) meşhur “Elâ hebî” kasidesindeki

⁹³ Bağdâdî, *Hâşiye*, 1/321.

⁹⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2530.

⁹⁵ Câhiz, *el-Hayevân*, 7/439; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2530.

⁹⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 94.

⁹⁷ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 120.

⁹⁸ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 122.

⁹⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/201.

bir ibareyi dil ve edebiyat kriterlerince düzeltmiş, böylece meclistekilerin takdir ve hayranlığını kazandığı için halife tarafından 10.000 dirhemle ödüllendirilmiştir.¹⁰⁰

İbnü'l-A'râbî sadece şiir râvisi değil, aynı zamanda az da olsa bazı hadislerin rivayet zincirinde ismi yer alan bir hadis râvisidir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Hz. Aişe'ye olan sevgisini ve bağlılığını, Ebu Zer'in eşi Ümmü Zer'e olan sevgisi ve bağlılığına benzeterek ifade ettiği hadisin rivayet zincirinde o da yer almıştır.¹⁰¹

Bazı kaynaklar dikkatle incelendiğinde İbnü'l-A'râbî'nin şiir, emsâl, ahhâr, ensâb, garîb kelimeler vb. alanlarındaki rivayetlerine tanık olunacaktır.¹⁰² Ancak onun rivayetlerinde dahi lügatçilik yönü ağır basmış ve kendisi ekseriyetle kelimelerin anlamını ve Arap dilindeki durumunu tescillemek ve temellendirmek üzere şiir rivayetinde bulunmuştur.¹⁰³

İbnü'l-A'râbî'nin rivayetleri bunlardan ibaret olmayıp bazı bilge kimselerden aktardığı hikmetli sözler de vardır. Bunlardan birinde kendisi şu sözü aktarmıştır:¹⁰⁴ *"Başkalarının sana karşı cahilce davranışı, senin kendini bilmene galip gelmesin."* Bu söz, hikmet sahiplerinin evrensel bir öğüdü olup kişinin içsel rehberliğine güvenmesini, dış dünyadan gelen cahilce söz ve davranışlara karşı dirençli olmasını, öz farkındalığını ve güvenini koruması gerektiğini vurgular. Kendi nefsini tanıyan ve içsel bilgeliğine güvenen bir kişi, dış dünyanın etkilerine karşı daha güçlü ve sağlam durabilir.

3. İbnü'l-A'râbî'nin Edebî ve İlmî Tenkitçiliği

3.1. İbnü'l-A'râbî'nin Edebî Tenkitçiliği

Arap edebiyatında edebî tenkit olgusunun mâzisi esasen Câhiliye dönemine kadar gitmektedir. *el-Mufaddalliyyât* ve *el-Asma'iyyât* gibi edebî tenkidin ilk

¹⁰⁰ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/137.

¹⁰¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/201.

¹⁰² bk. Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî, *Emsâlü'l-'Arab* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2003), 25; Câhiz, *el-Hayevân*, 6/560, 7/13, 20; Bağdâdî, *Hâşiye*, 1/321.

¹⁰³ bk. Câhiz, *el-Hayevân*, 6/377, 526, 536; Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 1/57, 58, 140; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 8/94, 96, 155.

¹⁰⁴ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/119.

yazılı örnekleri sayılabilecek derlemeler henüz gün yüzüne çıkmadan önce de Araplar'ın bir veya birkaç beyti beğenerek ezberlemeleri, en iyi fahr, hiciv veya gazel beyitleri üzerine tartışmaları ve Cahiliyenin erken dönemlerinde panayır-larda şiir yarışmaları yaparak sayıları bazen yedi, bazen sekiz, bazen de on olan Muallakat şiirlerini seçmeleri, hep birer edebî tenkit faaliyetidir.¹⁰⁵ Dolayısıyla edebî tenkit, Araplarda öteden beri var olagelmiş bir sanat faaliyeti dir.

İbnü'l-A'râbî ise kendi döneminde yoğun bir şekilde olmasa da nispeten edebî eleştirmen halkasına katılan bilginlerden biri olmuştur. Sa'leb'in İbnü'l-A'râbî'ye attettiği şu sözler, edebî tenkitçiliği bir yana sanki İbnü'l-A'râbî'nin bir üst kimlikle edebî tenkide dair ilke koyucu özelliğini yansıtmaktadır.¹⁰⁶ مَنْ لَا قَبُولَ عَلَيْهِ فَلَا حَيَاةَ لِذِيهِ “(Toplumda veya edebiyat dünyasında) kabul görmemiş kimsenin edebiyatı yaşamaz.” Bu söz, edebiyatın, yani ister şiir ister nesir olsun güzel sözün, eğer bir kitlesi olmazsa, onu kabul eden ve beğenen birileri olmazsa yaşayamayacağını ve devam edemeyeceğini ifade etmektedir. Gerçek edebiyat, zihinlerde yankı uyandıran, dilden dile dolaşan ve kolektif hafızanın bir parçası haline gelen edebiyattır. İnsanlar tarafından ilgi görmeyen ve kabul edilmeyen sözler ise ölmekte ve kalıcılığı olmamaktadır. Bir diğer ifadeyle bu söz, edebiyat ile onun muhatabı arasındaki etkileşimin önemini vurgulamaktadır. Dolayısıyla edebiyat sadece söz değil, aynı zamanda bir iletişim ve etkileşim aracı olmaktadır. Edebiyatın amacına ulaşabilmesi için onu tadacak ve onunla etkileşim kuracak bir kitlenin olması gerekmektedir.

İbnü'l-A'râbî, günümüze ulaşmamış olan *Ebyâtü'l-me'ânî* ve *Me'ânî's-şi'r* adlı eserlerinde edebî tenkidin ilkeleri ve teorik boyutuna değinmiş olabileceği gibi, kendisinin birtakım tenkitlerde de bulunmuş olması elbette ihtimal dâhilindedir. Ancak bu eserlere ulaşılamasa dahi, elde onun bazı şair ve şiirlere dair edebî değerlendirmelerde bulunduğunu gösteren veriler vardır. Mesela İbnü'l-A'râbî belli bir dönem Ebû Nüvâs'ın (öl. 198/813 [?]) şiirlerini dil ve edebiyat açısından kusurlu, zayıf ve yumuşak bulmuş, daha sonra bizzat Ebû Nüvâs'ın

¹⁰⁵ Ömer ed-Dekkâk, *Mesâdiru't-türâsi'l-'Arabî fi'l-luğa ve'l-me'âcim ve'l-edeb ve't-terâcim* (Beyrut, 1972), 38; Mehmet Akif Özdoğan, “Klasik Arap Edebî Tenkidine Genel Bir Bakış”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2015), 2-4.

¹⁰⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2533.

râvilerinin övünç duyarak dillendirdiği bazı güzel beyitler karşısında ikna olmuş ve fikrini değiştirmiştir.¹⁰⁷ Bu olaydan sonra olacak ki Ebû Nüvâs için hep pozitif değerlendirmelerde bulunmuştur. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1071) naklettiği uzun bir rivayette meşhur Abbâsî halifesi Me'mûn (öl. 218/833) ondan şarap hakkında söylenmiş olan en güzel sözü okumasını söylemiş, o da şairi bilinmeyen bir beyti okumuştur. Ardından edebi değeri o beyitten daha yüksek olanının Ebû Nüvâs'a ait beyitler olduğunu eklemiş ve o beyitleri de kendisine okumuştur. Bu edebi sohbetten epeyce haz aldığı ve memnun kaldığı anlaşılan halife ona elindeki amberi hediye etmiş, İbnü'l-A'râbî de bu amberi 5000 dirheme satarak para kazanmıştır.¹⁰⁸ İbnü'l-A'râbî bir diğer tenkidinde Müvelled şairlerin söylediği en güzel beytin Ebu Nüvâs'a ait olduğunu bildirerek bir beyti aktarmıştır.¹⁰⁹ İbnü'l-A'râbî'nin bilinen edebî tenkitlerinin genelinin Ebu Nüvâs'a yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan kendisinin bazen üvey babası ve hocası Mufaddal'ın görüşüne müracaat ettiği de vakidir. Şöyle ki İbnü'l-A'râbî bir vesileyle Mufaddal'e dönemin şairlerinden Râî (öl. 97/716 [?]) ve Zürrümme'den (öl. 117/735) hangisinin şiirde daha üstün olduğunu sormuş, o da kendisine Râî'nin üstün olduğunu îmâ etmiştir. Ancak rivayette bağlamı ilgilendiren asıl husus, Mufaddal'ın bu fikrini beyan etmeden önce İbnü'l-A'râbî'ye "*Senin gibi biri mi bunu soruyor?*" demesidir¹¹⁰ ki, bu ifade İbnü'l-A'râbî'nin edebî tenkitteki yetkinliğini gösterdiği gibi Mufaddal'ın bu bağlamda kendisine güvendiğini de ihsas etmektedir.

İbnü'l-A'râbî, nahiv usulündeki istişhâd kaynakları cihetinden de şiir tenkidinde bulunmuştur. Aslında o, bu minvalde kendisinden bir kuşak önceki nahiv bilginlerinden Ebû Amr b. el-Alâ'yı izlemiştir. Ebû Amr, nahivdeki istişhâd cihetinden 3. tabakada yer alan ve kendi çağdaşı olan, İslâmiyyûn da denilen, Cerîr (öl. 110/728), Ferezdak (öl. 114/732), Zürrümme (öl. 117/735), Kümeýt (öl. 126/744) ve Tırmımah gibi ünlü şairlerin bulunduğu şair tabakasının şiirleriyle istişhâd etmemiştir. Gerekçesi ise bu şairlerin ona göre müvelled

¹⁰⁷ Abdullah b. Ahmed el-Mehzemî Ebû Hiffân, *Ahbâru Ebî Nüvâs*, ts., 29.

¹⁰⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/201.

¹⁰⁹ Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fî mehâsini's-şi'r ve âdâbih*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1981), 2/140.

¹¹⁰ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 193.

sayılmasıdır. Ona göre Câhiliye dönemi şiirlerinde yeteri kadar istişhâd malzemesi varken başkasına hacet yoktur.¹¹¹ Nitekim İbn Reşîk (öl. 456/1064) kadim şairlerin hepsinin muasırları yanında kendilerinden önceki dönemlerde yaşamış şairlere nispetle muhdes/müvelled sayıldıklarını vurgulamış, bu tespitini de Ebû Amr'ın söz konusu tavrıyla örneklendirmiştir. Ebû Amr'ın talebelerinden olan Asmaî de hocasıyla 8 yıl birlikteliği olduğu halde herhangi bir muasır şairin şiiriyle istişhâd ettiğini görmediğini dile getirmiş, kendisi de aynı yolu tutmuştur. Ebû Amr'ın nahiv metodolojisindeki bu ilkeli duruşundan İbnü'l-A'râbî de etkilenmiş olmalı ki, bu konuda onun takipçilerinden olmuştur.¹¹² Ayrıca İbnü'l-A'râbî'nin bu tutumunda dönemin Tırmâmâh ve Kümeyt gibi şairlerinin şiirlerinde yabancı dilden girme kelimeleri kullanmakta hevesli olmaları olabilir.¹¹³ Zira yukarıda da geçtiği üzere İbnü'l-A'râbî'ye Tırmâmâh'ın şiirinden bazı yerler sorulmuş, o da garîb ve nevâdir bilgini olduğu halde bilmediğini ifade etmiştir.¹¹⁴

3.2. İbnü'l-A'râbî'nin İlmî Tenkîçîlîğî ve Bazı Münâzaraları

İbnü'l-A'râbî'nin ilmî tenkitlerinin neredeyse tamamı Asmaî ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (öl. 209/824 [?]) gibi Basralılara olmuştur. Bu tenkitlerine dair nakillerin bir kısmı bizzat kendi anlatısıyla gelmiştir. Örneğin o; Asmaî'nin rivayet ettiği bir kelimenin tam tersi şeklinin bedevî Araplardan neredeyse 1000 tanesinden işittiğini,¹¹⁵ bir mecliste şair Accâc'dan (öl. 97/715-16) okuduğu bir şiirdeki القماد kelimesine Asmaî'nin "kadınlar" anlamı vermesi üzerine doğru anlamın "kadınlarla veya erkeklerle olan cinsel ilişki" demesi üzerine sustuğunu, dolayısıyla kendisinin Asmaî'den yararlanacağı hiçbir bilginin olmadığını, olsaydı onu asla terk etmez olacağını açıkça belirtmiştir.¹¹⁶

İbnü'l-A'râbî'nin söz konusu Basralı bilginlerle olan münazaraları ve onlara olan tenkitlerine dair nakillerin diğer bir kısmı ise öğrencileri kanalıyla gelmiştir. Onun özellikle Asmaî'ye nispetle ilmi durumu öğrencileri tarafından

¹¹¹ Bağdâdî, *Hızânetü'l-edeb*, 1/6.

¹¹² İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*, 1/64; Kayrevânî, *el-'Umde*, 1/90-91.

¹¹³ bk. el-Merzûbânî, *el-Müveşşah*, ts., 248, 266.

¹¹⁴ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1960), 2/314.

¹¹⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2531.

¹¹⁶ Zeccâcî, *Mecâlisü'l-'ulemâ*, 210.

objektif bir gözlemle aktarılmıştır. Mesela kendisinin, dönemin valisi Saîd b. Selm'in eğitim ve öğrenimiyle ilgilendiği oğlu Fadl şu anekdotu aktarmıştır: *"İbnü'l-A'râbî, babam Saîd b. Selm'in yönetiminde bulunduğu günlerde bizi yetiştirirdi. Onun dersinin hemen akabinde Asmaî bize gelirdi. İbnü'l-A'râbî onunla münazara ederdi ve bunu hazırlıksız, yani doğaçlama olarak yapardı. Kendisi i'rabta Asmaî'den daha bilgiliydi. Asmaî aldırılmaz, sakın davranır ve onu şiirle manipüle ederdi. Şiir manaları konusunda ilkin onun benimsediği yolu takip ederdi. Sonra bakardı ki verdiği manalarda i'rabtan uzaklaşarak hata eder, bir daha onun ilim denizinden faydalanmazdı."*¹¹⁷ Bu anlatıdan anlaşıldığı kadarıyla İbnü'l-A'râbî genel itibarıyla i'rabta Asmaî'den üstün, Asmaî ise şiire verdiği anlamlarda ondan daha iyi idi. Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin (öl. 255/869) aktardığı şu olay ise Asmaî ile İbnü'l-A'râbî arasındaki münasebeti betimleyen verilerdendir: *"İbnü'l-A'râbî, Saîd b. Selm'in oğlunun eğitimiyle ilgilenirken, Asmaî de gelirdi. Ancak onun bulunduğu meclisi bir müddet terk ederdi. Sonra Saîd b. Selm Asmaî'den oğluna bir şeyler yazdırmasını rica ederdi. O da bunu yapardı. Asmaî gittikten sonra ise İbnü'l-A'râbî oraya gelir ve "Bâhilî (Asmaî)'nin anlattıklarını bana söyleyin." der ve söylenenleri yazardı."*¹¹⁸ Bu anlatı İbnü'l-A'râbî'nin yazdığı bu bilgiler içerisinde hatalı olanı var ise onu tespit ve tashih edip Asmaî'yi bu konuda bilgilendirdiğini veya münazaralarda ona karşı bu açığını bir koz olarak kullandığını ihlas etmektedir.

Hepsi bir yana esasen İbnü'l-A'râbî'nin Basralılarla olan çekişmesinin ilmî tenkit sınırlarını aşarak başka bir boyuta sürüklendiği fark edilmektedir. Asmaî ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (öl. 209/824 [?]) gibi Basralı bilginleri ilme az ya da çok herhangi güzel bir katkıda bulunmadıkları noktasında ağır bir şekilde eleştirmiştir. Hatta dönemin Basralı âlimlerinden biri olduğu anlaşılan Ebû Zeyd el-İklidîsî'ye (öl. ?) İbnü'l-A'râbî'ye gelmeme ve onun kitaplarını okumama nedeni sorulduğunda, gerekçe olarak İbnü'l-A'râbî'nin Asmaî ve Ebû Ubeyde'yi ilmî donanım cihetinden yetersiz telakki etmesini göstermiştir.¹¹⁹ Ancak bazı kaynaklarda İbnü'l-A'râbî'nin Asmaî'ye karşı olan bu tavrının nedeni açıklığa kavuşturulmuştur. Rivayete göre Asmaî, her ikisinin de oğlunun eğitimiyle ilgilendikleri Saîd b. Selm'i ziyaret etmiş, orada çocuğu Ebû Saîd'e şiir okumasını söylemiş, o da okuduğu şiirde îrab hatası yapmış, şiiri

¹¹⁷ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 196; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/129.

¹¹⁸ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 196; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/129.

¹¹⁹ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 196; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/129.

kimden öğrendiğini sorunca İbnü'l-A'râbî cevabını almış, yanlış okuduğu kısmın doğru îrabı ve bu îraba bağlı olarak anlam değişikliğine değindikten sonra İbn Selm'e İbnü'l-A'râbî'nin eğitimci olamayacağını, onu bu görevden azletmesi gerektiğini söylemiştir. Bu olay İbnü'l-A'râbî'nin de karşı reaksiyon göstermesine neden olmuştur.¹²⁰ Mesele sadece Asmaî ile sınırlı kalmamış, Asmaî'nin öğrencisi Basralı Ebû Nasr el-Bâhilî (öl. 231/846) de İbnü'l-A'râbî'yi inatçılık ve yalancılık gibi kötü hasletlerle nitelediği gibi onun abartan ve sahtekâr bir kişiliğe sahip olduğu iddiasında bulunmuştur.¹²¹ Buna mukabil İbnü'l-A'râbî, Asmaî'nin öğrencisi el-Bâhilî'yi onun anlatısına göre aşağılamış, bunun üzerine o da bir şiirdeki kelimenin anlamı üzerinden onu alt etmek istemiştir.¹²² Dolayısıyla bu anekdotlar İbnü'l-A'râbî ile adı geçen Basralı bilginler arasında karşılıklı süregiden bir atışma, didişme ve neredeyse düşmanlığa kadar varacak bir husumetin varlığını ortaya koymaktadır. Nitekim Fuat Sezgin de İbnü'l-A'râbî'nin Asmaî ve Ebû Ubeyde'ye buğz halinde olduğunu belirtmiştir.¹²³ Her iki cenahın bu acımasız ve katı tutumlarının, Basra ile Kûfe ekolleri arasında zaman zaman yaşanan şiddetli münazara ve kavgalardan mütevellid, dozunu gereksiz aşmış, yanlı ve ilmî objektiflikten uzak bir tavır olduğu gayet açıktır. Zira bir âlimin ilmî düzeyde yaptığı birkaç hata onun entelektüel hüviyetine halel getirmeyeceği gibi, söz konusu hatalara yer yer her iki taraf da düşmüştür.

Diğer yandan her iki kanadın bu tavırlarının arkasındaki bir diğer nedenin ırkçılıktan kaynaklı Arap-Acem (Şuûbiyye) kavgası olma ihtimali de yüksek görünmektedir. Zira Emevî devleti döneminde yoğun bir şekilde baş göstermiş olan “müslüman da olsa Arap olmayanı (mevali) ötekileştirme” politikası, yabancı uyruklu müslümanların Araplara karşı tepki göstermelerine neden olmuştur. Gitgide büyüyen tepki, neticede bu devletin yıkılışına yakın zaman diliminde Şuûbiyye diye anılan toplumsal ve kurumsal bir yapıya bürünmüş ve bu yapı tüm benliğiyle İbnü'l-A'râbî'nin yaşadığı Abbâsî devleti zamanında güçlü bir siyasi ve edebî aktör olarak devlet yöneticileri nezdinde de varlığını

¹²⁰ Zeccâcî, *Mecâlisü'l-'ulemâ*, 16.

¹²¹ Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 112.

¹²² Zeccâcî, *Mecâlisü'l-'ulemâ*, 216; Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 112.

¹²³ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, 8/222.

devam ettirmiştir.¹²⁴ Emevîlerin başlattığı söz konusu akım ilmî çevreye de yansımıştır.¹²⁵ Şöyle ki, mevalinin dilde yaptığı lahn denilen hatalar kesinlikle hoş görülmemiş, onlarla en aşağılayıcı şekilde alay edilmiş, Arap dili ve şiiri mevali için ulaşılması imkânsız, adeta bir kozmik oda niteliğinde görülmüştür.¹²⁶ Bu sebepten ötürü olacak ki, Araplarla yarışarak onlarla eşit toplumsal statüye kavuşmak isteyen mevali; ilimle uğraşmaya, ilimde derinleşmeye ve bu konuda Araplarla yarışmaya, hatta onlara fark atmaya başlamışlardır.¹²⁷ Nitekim Fars asıllı olan Hammâd er-Râviye ile Halef el-Ahmer¹²⁸ ve babası Hint asıllı olup kendisi de köle olan İbnü'l-A'râbî'nin Arap dilinde ve şiir rivayetinde bu kadar yetkinleşmiş olmaları, kendisinin Abbâsî devlet yöneticileri nezdinde itibarının bulunuşu, hasmı Asmaî'nin ise Arap oluşu¹²⁹ bu kanaati bir hayli güçlendirmektedir. Eğer durum bu meyandaysa ilk bakışta entelektüel görünen söz konusu münâzara ve tartışmalar aynen mezhep taassubunda olduğu gibi öznellikten öteye geçemeyecektir.

Her şeye rağmen meseleleri dışarıdan tarafsızca değerlendiren bazı bilgilerin varlığı, nispeten bazı objektif verilere ulaşma olanağı sağlamaktadır. Nitekim yukarıda temas edilen İbnü'l-A'râbî-Bâhilî çatışmasında Lugavî adeta hakemlik yaparcasına objektif bir tavırla İbnü'l-A'râbî'nin Bâhilî'den çok nevâdir bilgisine sahip olduğunu, Bâhilî'nin ise güvenilir bilgiyi tespit etmekte İbnü'l-A'râbî'den daha titiz davrandığını söylemiştir.¹³⁰

Sonuç

İbnü'l-A'râbî, Arap dili ve edebiyatı ilimlerinin yanı sıra İslâmî ilimlerin önemli bir çağı olarak kabul edilen 2/8. ve 3/9. yüzyıllarda yaşamış, Arap dili

¹²⁴ İbrâhîm b. Alî Ebû İshak el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb* (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.), 1/101; Adem Apak, "Şuûbiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 39/245.

¹²⁵ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 487.

¹²⁶ Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, ed. S. M. Stern (London: Aldine Publishing Company Chicago, 1969), 115.

¹²⁷ Muhammed et-Tayyîb en-Neccâr, *el-Mevâlî fî 'asri'l-Emevî* (Mısır: Dâru'n-Nîl li't-Tibâ'a, 1949), 93-94.

¹²⁸ İsmail Durmuş, "Halef el-Ahmer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1997), 15/235.

¹²⁹ Zirikî, *el-A'lâm*, 4/162.

¹³⁰ Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 112.

ve edebiyatının korunarak günümüze ulaşmasında kayda değer katkılar sağlamış önemli bir dil bilgini ve râvidir. Özellikle Câhiliye dönemi Arap şiirinin korunması ve gelecek nesillere aktarılmasında kritik bir rol oynamıştır. Bunda üvey babası, ilk hocası olan ve şiir râvilerinin ilklerinden sayılan Mufaddal ed-Dâbbî'nin katkısı göz ardı edilemez. O Arap dilinde ve rivayet ilminde tıpkı üvey babası gibi Kûfe ekolünü temsil etmiştir.

İbnü'l-A'râbi; nahiv ve şiirin yanı sıra atasözleri, eyyâmü'l-Arab, neseb, tarih ve nevâdir vb. gibi Arap dili ve edebiyatı alanının kendi zamanındaki tüm popüler alt disiplinlerinde varlığını hissettirmiş, gündemdeki yerini korumuş, Arap dili ve kültürüne hizmet etmiş kayda değer bilginlerdendir. Eserlerinin büyük bir bölümü günümüze ulaşmamış olmakla birlikte, söz konusu müellifin yaşam süresi boyunca dönemin nesillerine rehberlik ederek temel misyonunu başarıyla icra ettiği muhakkaktır. Mevcut bulgular, kendisinin yalnızca edebi ve ilmi bir eleştirmen olmakla kalmayıp, aynı zamanda edebi tenkit alanında nispeten ilke koyucu bir nitelik sergilediğini ortaya koymaktadır. Rivayetler, onun güçlü ve etkileyici hafızasının yanı sıra ilmi çevrelerde güvenilir bir şahsiyet olarak kabul edildiğini göstermektedir. Kaynaklar, adı geçen alanlarda kendisine atfedilen çok sayıda rivayet unsurunun varlığını da teyit etmektedir.

İbnü'l-A'râbi'nin edebi tenkit faaliyetleri incelendiğinde, Câhiliye dönemi veya muhadram şairlerin şiirlerine yönelik herhangi bir eleştirel değerlendirmede bulunmadığı görülmektedir. Çağdaşı olan şairlerden ise Ebû Nüvâs, Zürrümme, Râî, Tırmîh ve Kümeyt'in eserlerine sınırlı sayıda eleştiri yönelmiştir. Bu olgu, aslında dönemin genel manzarasını yansıtmaktadır. Zira sağlam şiir materyalinin tenkit aşamasına ulaşmadan evvel herhangi bir kayba veya tahrifata uğramaksızın sonraki nesillere aktarılması, dönemin koşulları göz önüne alındığında öncelikli bir mesele teşkil etmekteydi. Dolayısıyla, İbnü'l-A'râbi'nin söz konusu tavırlarında bu bilinçle hareket etmiş olması yüksek bir olasılıktır. Sonuç olarak, o, bir eleştirmen kimliğinden ziyade güvenilir bir râvi olarak ön plana çıkmaktadır.

Araştırmada ulaşılan sonuçlardan bir diğeri ise, dönemin sosyolojisinde ileri düzey bir mezhep taassubu, bu taassuptan kaynaklı ilmi münâzaralar, çekişmeler ve düşmanlık derecesine ulaşan münasebetlerin oluşudur. Gerek

Kûfeli gerek Basralı bazı bilginlerin birbirlerine çok ağır suçlama ve tenkitler yönelmiş olmaları, vaziyeti daha net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bu tabloda hiç şüphesiz Emevî devleti döneminden kalma asabiyetten kaynaklı ırkçılık ve şuûbiyye gibi akımların da rolü olmuştur. Böylece İbnü'l-A'râbî şahsiyet itibarıyla ahlaklı, erdemli ve entelektüel bir kişiliğe sahip olsa da ait olduğu Kûfe ekolüne olan tutkusu ve mevzubahis konjonktürel olguların da etkisinde kalarak, dönemin bazı âlimlerinde de görüldüğü üzere kimi zaman kendi öz kişiliğinden sıyrılarak objektiflikten uzak, beklenmedik tutumlar sergileyebilmiştir.

Araştırmada elde edilen bir diğer mühim bulgu, Emevî Devleti'nin aksine, Abbâsî devlet ricali katında Arap-Mevâlî veya köken ayrımı gözetilmeksizin ilim ehlinin itibar sahibi olduğu gerçeğidir. Nitekim İbnü'l-A'râbî'nin dönemin valileri ve halifeleri gibi bazı devlet adamları nezdinde saygın bir konum elde etmesinin temelinde etnik kökeni veya sosyal statüsü değil, bilakis sahip olduğu derin ilmî birikim, zekâ seviyesi ve güçlü hafızası yatmaktadır.

Kaynakça

- A'râbî, Ebû Müshil Abdülvehhâb b. Harîş. *Kitâbü'n-nevâdir*. thk. İzzet Hasan. 2 Cilt. Dimeşk: Matbû'âtü Mecme'î'l-Luğatî'l-'Arabiyye, 1961.
- Apak, Adem. "Şuûbiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/244-246. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh. *es-Sînâ'ateyn*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî ve Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsurîyye, 1419.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer. *Hâşiye 'alâ şerhi Bânet Sü'âd li'bni Hişâm*. thk. Nazîf Muharrem Hoca. 2 Cilt. Beyrut, 1980.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. 'Amr. *Hızânetü'l-edeb ve lübbü lübbâ lîsânî'l-'Arab*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 4. Basım, 1997.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. çev. Abdülhalîm en-Neccâr. 7 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 5. Basım, ts.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.

- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1424.
- Cumahî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm. *Tabakâtü fuhûli's-su'arâ'*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Kapı Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Dabbî, Mufaddal b. Muhammed. *Emsâlü'l-'Arab*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2003.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. 10 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1. Basım, 1960.
- Durmuş, İsmail. "Halef el-Ahmer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/234-236. İstanbul, 1997.
- Durmuş, İsmail. "İbnü'l-A'râbi, Ebû Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/487-488. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Ebû Hiffân, Abdullah b. Ahmed el-Mehzemî. *Ahbâru Ebî Nüvâs*, ts.
- Ebû İshak el-Husrî, İbrâhîm b. Alî. *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Kahire: Mektebetü'l-Üsra, 2003.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ'*. thk. İbrâhîm es-Sâm râî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 3. Basım, 1985.
- Esad, Abdülkerîm Muhammed. *el-Vesît fî târihi'n-nahvi'l-'Arabî*. Riyad: Dâru's-Şevvâf, 1992.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed İvad Murib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 2001.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Bulğa fî terâcimi e'immeti'n-nahv ve'l-luğa*. Kahire: Dâru Sa'diddîn, 2000.
- Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies*. ed. S. M. Stern. 2 Cilt. London: Aldine Publishing Company Chicago, 1969.

- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Mâ'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1900.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Heye'tü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2. Basım, 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *eş-Şi'r ve's-su'arâ*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1414.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Vizâratü's-Sekâfe, ts.
- İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd. *Kitâbü Esmâi hayli'l-'Arab ve firsâniha*. thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed. Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1984.
- İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd. *Kitâbü Nevâdiri İbni'l-A'râbî*. thk. Ahmed Receb Ebû Sâlim. Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 2013.
- İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd. *Kitâbü'l-Bi'r*. thk. Ramazan Abdüttevâb. Mısır: el-Heye'tü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1970.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb*. 11 Cilt. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1. Basım, 1982.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- Kayrevânî, Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk. *el-'Umde fî mehâsini's-şî'r ve âdâbih*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 5. Basım, 1981.

- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-mü'ellifin*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Mü-sennâ, ts.
- Lugavî, Ebü't-Tayyib Abdülvâhid b. Ali. *Merâtibü'n-nahviyyîn*. thk. Muham-med Ebü'l Fadl İbrâhim. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2009.
- Merzübânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân. *el-Müveşşah fî me'âhizi'l-'ulemâ' 'ale's-şu'arâ'*. 1 Cilt, ts.
- Neccâr, Muhammed et-Tayyib. *el-Mevâlî fî 'asri'l-Emevî*. Mısır: Dâru'n-Nîl li't-Tıbâ'a, 1. Basım, 1949.
- Özdoğan, Mehmet Akif. "Klasik Arap Edebî Tenkidine Genel Bir Bakış". Kah-ramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 12/1 (2015), 1-28.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. çev. Arafe Mustafa-Mâzin Amâvî. 10 Cilt. Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1988.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Buğyetü'l-vu'ât fî ta-bakâtî'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhim. 2 Cilt. Lübnan: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etü'n-nahv ve tarîhu eşhûri'n-nühât*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1119.
- Yağmûrî, Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Ahmed. *Nûru'l-kabs*, ts.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-üdebâ' İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *Mecâlisü'l-'ulemâ'*. thk. Abdüsse-lam Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1983.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve ve-feyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Mâ'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dîmeşkî (öl.1396/1976). *el-A'lâm*. I-VIII Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhim. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1973.

Zübeyrî, Velid b. Ahmed el-Huseyn vd. *el-Mevsû'atü'l-müeyyessera fî terâcimi eimmeti't-tefsîr ve'l-ikrâ ve'n-nahvi ve'l-luğâ*. 3 Cilt. Manchester: Mecelletü'l-Hikme, 2003.